

İlhanlılar Döneminde İki Tabip: Nasîrüddin Tûsî ile Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ve Tıp Alanındaki Eserleri*

Two Physicians of the Ilkhanate Period: Nasir al-Din Tusi and Rashid al-Din Fazlullah al-Hamadhani and Their Contributions to Medicine

Esra ÖZEL

Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

ORCID: 0000-0003-3295-8443 | Email: esratoprakozel@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Cite as/Atıf: Özel, E. (2025) İlhanlılar Döneminde İki Tabip: Nasîrüddin Tûsî ile Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ve Tıp Alanındaki Eserleri. *Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 131-142.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27.05.2025 **Kabul Tarihi / Accepted:**27.06.2025

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June 5

Cilt/ Volume: 5 Sayı/ Issue: 1

Sayfa / Pages: 131-142

İntihal / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two reviewers and confirmed to be plagiarism-free.

Yayıncı / Published by: Siirt Üniversitesi Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi / Siirt University Journal of Social Sciences Research

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Esra Özel). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

* Bu çalışma “İlhanlılar Döneminde Tıp Bilimi (Kurumlar ve Tedavi Usulleri)” başlıklı, 923853 numaralı doktora tezinden türetilmiştir.

Öz

İlhanlılar dönemi, Cengiz Han'ın istilalarıyla başlayan yıkıcı sürecin ardından yaklaşık yarım yüzyıl sonra bilim ve kültürde önemli bir canlanmaya sahne olmuştur. Bu dönemde, özellikle tıp alanında Nasîrüddin Tûsî ve Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî gibi önde gelen hekimlerin katkıları, bilimsel zenginliği gözler önüne sermektedir. Bu dönemin bilim adamlarından Tûsî, matematik ve astronomi alanındaki derin bilgisiyle birlikte tıp pratiğinde de önemli bir etki yaratmış ve kayda değer cerrahi müdahalelerde bulunmuştur. *Tensûh-nâme-yi İlhanî* adlı eseri, tıp tarihine dair kıymetli bilgiler sunarak bu alandaki bilgi birikimini zenginleştirmiştir. Öte yandan, İlhanlı devlet adamı, tabip, âlim ve tarihçilerinden olan Reşîdüddin Fazlullâh, tıp, tarih ve felsefe gibi çeşitli disiplinlerde kapsamlı çalışmalar gerçekleştirmiş, *Âsâr-ı Ahyâ*, *Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî* ve diğer tıp alanındaki eserleriyle hem tıbbi uygulamaları hem de sağlık sisteminin organizasyonunu geliştirmeye katkıda bulunmuştur. Bu dönemde dârüşşifâların kurulması ve bilim insanlarının himaye edilmesi, tıp eğitime ve pratiğine katkı sağlamıştır. İlhanlılar döneminde yapılan çeviri faaliyetleri ve farklı kültürlerden gelen tıbbi bilgilerin sentezi, İslam tıbbının evrensel bir nitelik kazanmasına imkân tanımıştır.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı Devleti, Tabip, Tıp, Nasîrüddin Tûsî, Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî.

Abstract

The Ilkhanate period witnessed a significant revival in science and culture approximately half a century after the destructive process initiated by the invasions of Genghis Khan. During this time, the contributions of prominent physicians such as Nasir al-Din Tusi and Rashid al-Din Fazlullah al-Hamadhani, particularly in the field of medicine, highlighted the scientific richness of the era. Tusi, one of the prominent scholars of this period, made a significant impact on medical practice with his profound knowledge in mathematics and astronomy, performing notable surgical interventions. His work, "Tansuh-nama-yi Ilkhani" provides valuable insights into the history of medicine, enriching the body of knowledge in this field. On the other hand, Rashid al-Din Fazlullah, a statesman, physician, scholar, and historian of the Ilkhanate, conducted extensive studies across various disciplines such as medicine, history, and philosophy. His works, including "Asar-i Ahya" and "Sewanih al-Afkar al-Rashidi", contributed to the advancement of both medical practices and the organization of the healthcare system. The establishment of hospitals (dârüşşifâ) and the patronage of scholars significantly contributed to the education and practice of medicine. The translation activities undertaken during the Ilkhanate period, along with the synthesis of medical knowledge from various cultures, facilitated the attainment of a universal character for Islamic medicine.

Keywords: Ilkhanate State, Physician, Medicine, Nasir al-Din Tusi, Rashid al-Din Fazlullah al-Hamadhani.

Giriş

Cengiz Han'ın Asya'nın doğu ucundan Avrupa'ya doğru gerçekleştirdiği istila hareketinin, başlangıçta yıkıcı bir faaliyet üzerine kurulu olduğu ve bu süreçte çok sayıda insanın katledildiği açıktır. Modern ve insani gelişmişlik düzeyi yüksek dünya toplumlarının onaylamadığı böyle bir harekâtın, Moğol tahakkümü döneminde daha çok Moğol istilasının ardından İslam dünyasında bıraktığı tahribat ve yıkım ile öne çıkması, sonraki dönemde İlhanlı Devleti yöneticilerinin bilim ve kültürel alanda gerçekleştirdiği yeniliklerin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Moğolların İslam dünyasına hâkim olmasıyla birlikte bilimsel çalışmalar kısa bir süreliğine aksasa da, bu gerilemenin tüm Moğol dönemi boyunca sürdüğünü ve bilimsel faaliyetlerin durma noktasına geldiğini söylemek mümkün değildir (Erdem, 1999-2000: 7; Öztuna, 2005:558). Yaklaşık yarım yüzyıl süren yıkım ve yağmanın ardından Bağdat'ın ele geçirilmesi ile Azerbaycan merkezli Moğol hanlığına bağlı olarak kurulan İlhanlı Devleti, Yakın Doğu'da yeni bir dönemin başlangıcını simgelemektedir (Lane, 2003: ix.; Biran, 2013: 1026; Pow, 2013: 205). Bu dönem, yalnızca yıkımın izlerini taşımakla kalmadığı, aynı zamanda sosyal, kültürel ve bilimsel alanda önemli değişimlerin de yaşandığı bir süreç olarak dikkat çektiği ifade edilebilir. Bu dönüşümlerin yaşandığı alanlardan biri tıp bilimi olup, bu alanda kaleme alınan eserler ve dönemin çevirileri, tıp tarihinde kayda değer bir yer teşkil etmektedir.

İlhanlı Devleti, özellikle tıp alanındaki çalışmaları ve geliştirdikleri tedavi yöntemleriyle tıp dünyasında önemli yenilikler sağlamıştır. İlhanlı Hanlarının, kendilerine bağlı bilim insanlarını himaye etmeleri, ölümsüzlük arayışı ve hastalığın sürekli varlığı gibi faktörler, tıp biliminin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde kurulan dârüşşifâlarda çalışan ve Han'ın özel hekimi olarak görev yapan hekimlerin kaleme aldığı eserler hem tıbbi bilgi birikimini zenginleştirmiş hem de sonraki dönemlerdeki tıbbi çalışmalara değerli bir kaynak oluşturmuştur. Bu çalışma, İlhanlılar döneminde bilim ve kültürdeki canlanmanın, özellikle tıp alanındaki önemli katkılar ile bilim insanlarının desteklenmesi yoluyla nasıl gerçekleştiğini incelemeyi amaçlamaktadır.

1. İlhanlılar Döneminde Tıp Eğitimi ve Tabiplerin Ahlaki İlkeleri

1.1. Tıp Eğitimi

İlhanlılar döneminde tabiplerin alması gereken eğitim, tıp biliminin temellerini sağlamlaştırmak ve mesleki yeterliliklerini artırmak amacıyla belirli bir sistematığa dayanıyordu. Öncelikle, tabip adayları, dönemin en donanımlı ve deneyimli tabipleri tarafından gerçekleştirilen bir sınav sürecine tabi tutulmuştur. Bu sınavı başarıyla geçen adaylar, şehrin çeşitli bölgelerine tabip olarak atanmışlardır. Ancak, sınavı geçemeyen adaylar meslekten men edilerek cezalandırılmışlardır (Blair, 2014: 82). İlhanlı dönemi tabiplerinden Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Beyânü'l-hâce* adlı eserinde, bir tabibin sanatında ustalaşabilmesi için çeşitli bilimlerde belirli bir bilgi düzeyine sahip olması, kritik bir bilgi düzeyine sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Şîrâzî'ye göre, tabiplerin bilmesi gereken ilk bilim mantıktır; zira hastalıkların tanımını ve teşhisini doğru bir şekilde yapabilmeleri için mantıksal bilgiye ihtiyaç duymaktadırlar. Ayrıca, hastalığın mahiyetinin anlaşılması, tabibin doğru bir tasnif yapabilmesi açısından da bu bilgi önemlidir. İkinci önemli alan ise doğa bilimleridir; çünkü tıp, bu bilimin bir parçası olarak kabul edilmekte olup, birçok tıbbi konu doğa bilimleri yardımıyla açıklanmaktadır (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 123). Geometri bilgisi, yaraların şekillerini anlamak için belirli bir düzeyde gereklilik arz etmekle birlikte, astronomi bilgisi sıcaklık değişimlerini ve coğrafi koşulları anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Bu tür bilgiler, tabibin tedavi için en uygun zaman dilimlerini ve yerel çevresel faktörleri değerlendirmesine olanak tanır. Ayrıca, tabiplerin astroloji bilgisine de ihtiyaçları vardır; çünkü tedavi süreçlerinde gök cisimlerinin olumlu etkileriyle uyumlu zaman dilimlerinin seçilmesi, tedavi etkinliğini artırmak açısından önemlidir. Ayrıca tabibin müzik bilgisi de önemlidir; çünkü müzikle pratik yaparak, damarlara dokunma ve nabızdaki ritmi anlama becerisi geliştirir. Tabiplerin kısmen kehanet bilgisine sahip olmaları da önemlidir. Bunun yanı sıra, aritmetik bilgisi de tabip için gereklidir, çünkü temel aritmetik bilgisi, tıbbi olarak verilecek gıdaların hesaplanmasında, nöbet sürelerinin gösterilmesinde ve ziyaret zamanlarının düzenlenmesinde kullanılabilir (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 126).

Mesleğinde yetkin bir tabip olabilmek için çeşitli niteliklere sahip olmak ve belirli ayrıntılara özen gösterilmesi gerekmektedir. İlk olarak tabip geçmişe dair bilgi edinmeli, tıp ekollerinin görüşleri ve kıyaslama yapanların eleştirileri hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Yazım ve ifade becerileri düzgün olmalı, sürekli olarak önceki kuşakların bilimsel çalışmalarını araştırmalı ve bu alandaki literatürü okumalıdır. Ayrıca, Hipokrat ve Galen'in eserlerini derleyip özetlemek, tabipler için önemli bir sorumluluktur. Bilmedikleri konularda araştırma yapmaktan çekinmemeli ve öğrenme sürecine açık

olmalıdırlar. Tedavi ettikleri hastalara durumlarını net bir şekilde açıklamaları ve olası sonuçlar hakkında bilgilendirmede bulunmaları da kritik bir öneme sahiptir. Tabip, hastaların tedavi ve bakımıyla sürekli olarak ilgilenmeli, dârüşşifâlarda aktif rol almalı ve tıp, mantık ve matematik alanlarındaki çalışmalarına devam etmelidir (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 151-52). Şîrâzî, *Beyânü'l-hâce* adlı eserinin devamında, bir tabibin mutlaka iyi bilmesi gereken konulardan birinin hastalıklar olduğunu ifade etmiştir. Tabip, hastalık türlerini ve bu türler arasındaki farklılıkları, belirtilerini, iyileşme potansiyeli taşıyan ve tehlikeli olan durumları, hastanın kurtulma ihtimali bulunan ve bulunmayan hastalıkları öğrenmelidir. Ayrıca, nöbetlerin zamanlamasını, öncesindeki nabız durumu ve idrar gibi kritik verileri de dikkate almalıdır. Tabip, hastalığın türünü belirlemede titiz ve sezgili olmalı; ilaçların etkilerini, yararlarını ve potansiyel güçlerini bilerek, karışım oranlarını doğru bir şekilde ayarlamalıdır. Bu karışımın, hastanın mizacı, organ işlevleri ve genel sağlık durumu üzerindeki etkilerini de kapsamlı bir şekilde değerlendirebilme yeteneğine sahip olmalıdır (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 164-65). Şîrâzî, tabibin edinmesi gereken bilimlerin ve öğrenmesi gereken bilgilerin bunlarla sınırlı olmadığını vurgulamaktadır. Dönemin önemli tabiplerinden Kutbüddîn-i Şîrâzî hem teorik bilgiye hem de önceki bilgilerin aktarımına önem vermiş, ayrıca uygulama ve gözlem yoluyla elde edilen kıyas yönteminin tıpta geçerliliğini savunmuştur. Bunun yanı sıra, kıyas ve tecrübenin birlikte kullanıldığında daha etkili sonuçlar doğuracağını ifade etmiştir. Bu bağlamda, tabiplerin hem teorik hem de pratik bilgiye sahip olmalarının, hastalıkların tedavisinde ve sağlık hizmetlerinin sunumunda kritik bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Tabiplerin Ahlaki İlkeleri

İlhanlılar döneminde tabiplerin sahip olması gereken ahlaki nitelikler, tıp pratiğinin etik boyutunu güçlendirmiştir. Tabip, Allah korkusuyla dolu, dindar ve haya sahibi olmalıdır. Sünnete karşı eleştirilerde bulunan ve dine muhalefet eden bir tabip hakkında olumsuz düşünceler beslenmektedir. Tabip, verdiği sözlere sadık kalmalı ve yeminine riayet etmelidir. Doğru sözlü olmalı ve malını infak etme konusunda dengeyi gözetmelidir. İçsel dünyası güzel olmalı; insafli, gereksiz yere konuşmayan, iyi bir yaşam süren ve adalet ile hakikatten sapmayan bir kişi olmalıdır. Kendini başkalarına karşı büyüklük taslamamalıdır (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 201-205).

Bir tabipte olması gereken en önemli niteliklerden biri de güler yüzlülüktür. Ancak tabibin neşesi ve güler yüzlülüğü, hastaların davetsiz gelmelerine yol açacak kadar fazla olmamalıdır; bu durum, onun ciddiyetini ve değerini olumsuz etkileyebilir. Diğer taraftan, tabip, korkutucu bir kabalık ve kibir sergilememelidir. Bu iki uç arasında bir denge kurması önemlidir. Tabip, çağrıldığında hastanın yanına gitmesiyle itibarını artırır. Hastanın yanına girdiğinde onunla yakın mesafede oturması, hastanın yüzünü görmesi, ona cevap vermesi, sesini duyması ve hastaya sorular sorması, karşılıklı etkileşim açısından faydalıdır. Bu durum, hastanın dikkatini çekmesi bakımından da olumlu bir etki yaratır (Kutbüddîn-i Şîrâzî, 1422/2001: 164). Nitekim İlhanlı dönemi tabipleri bu ahlâkî özellikler doğrultusunda dârüşşifâlarda görev yapmışlardır.

2. Tabipler

İlhanlılar döneminde sağlık komplekslerinin yönetimi ve işleyişinde en önemli görevleri üstlenenler, bu dönemde dârüşşifâlarda hizmet eden tabipler olmuştur. İlhanlılar, tıp ilmine ve tabiplere özel bir önem vermiş ve tabipleri vergiden muaf tutmuşlardır. Moğollar, başlangıçta bu tür ayrıcalıkları yalnızca hanedan üyeleri için uygularken, daha sonra tabipleri de bu kapsama almış ve onların muafiyetlerini onaylayan yarlıklar göndermişlerdir (Shinno, 2016: 26, 31).

2.1. Nasîrüddin Tûsî (ö. 672/1274)

İran'ın en tanınmış matematikçi ve müneccimlerinden biri olan Ebû Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, 17 Şubat 1201 (11 Cemazeyilevvel 597) tarihinde Tûs'ta doğmuştur. Kendisi, İlhanlı döneminin en etkili vezir ve bilim insanlarından biridir. İlk eğitimini babasından almıştır (Şirinov, 2012: (41)437; Taştan, 2001: 2). Eğitimini tamamlamak amacıyla on beş yaşındayken Nişâbur, Hille, Kum ve Bağdat şehirlerine giderek Ferîdüddin Dâmâd, Ebû'l-Abbâs Fazl b. Muhammed Lûkerî (ö. 517/1123), Efdalüddin Gîlânî (6./12. yy), Ebû Ali Sadreddin Muhammed b. Hârisân es-Serahsî (ö. 545/1150) ve Behmenyâr b. Merzübân el-Âzerbaycânî (ö. 458/1065) gibi dönemin en yetkin âlimlerinden akli ilimlerde dersler almıştır (Şirinov, 2012: (41)20; Taştan, 2001: 3; Demirkol, 2010: 17; Uyman, 2016: 10). Nasîrüddin Tûsî, genç yaşında bilime olan tutkusuyla ün kazanmış ve bu ünü Kûhistan'ın idarecisi Abdurrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem'e (ö. 655/1257) kadar

ulaştırmıştır. Muhteşem, Tûsî'yi yanına davet etmiş ve Tûsî bu daveti kabul etmiştir. Kûhistan'a gittiğinde, kariyerine ilk olarak Vali Nasîrüddin Abdurrahîm'in yanında astronom olarak başlamıştır. Kûhistan'da geçirdiği süre boyunca, dönemin Abbâsî halifesi Mustasım-billâh'a (1242-1258) yazdığı bir mektupta Bağdat'a gitme isteğini ifade etmiştir. Ancak, bu mektubun içeriğini öğrenen Kûhistan hâkimi, Tûsî'nin Sünnî halifeye sığınma isteğinden rahatsızlık duymuş ve onu önce hapsedip ardından Alamut Kalesi'ne göndermiştir (Shamel, 2017: 155; Saliba, 2006: 359-360; Bausani, 1968: 538-539).

Nasîrüddin Tûsî, matematik, astronomi ve felsefe alanlarındaki şöhretine rağmen, tıp alanındaki çalışmaları ve *Tensûh-nâme-yi İlhanî* gibi eserleri tıp tarihi açısından kayda değer bir öneme sahiptir. Örneğin, Hülâgû Han'ın kaza sonucu kolundaki atardamarın kesilmesi üzerine Nasîrüddin Tûsî'den tıbbi yardım istenmiştir. Tûsî, derin kesiğe dikiş uygulayarak müdahale etmiş ve bu süreçte, kan akışını kontrol altına almak amacıyla Han'ın hizmetkârlarından birine, kolun yukarı kısmına bir sıkı bağ (turnike) uygulaması talimatını vermiştir. Dikiş işleminin tamamlanmasının ardından yara bölgesine pansuman yapılmıştır. Ancak, cerrahi işlem sonrası yara iltihaplanmış ve Hülâgû Han, Tûsî'den tekrar danışmanlık istemiştir. İltihabın tedavisi konusunda cerrahi temizliğin gerekliliği hususunda Tûsî'nin samimi görüşünü talep eden Hülâgû Han'a, Tûsî cerrahi müdahale olmaksızın iltihabı temizlemiştir. Sonuç olarak, Hülâgû Han'ın sağlık durumu kısa sürede düzelmiştir (Elgood, 1951: 305-306; Dayı, 2024: 4). Abaka Han döneminde, hükümdarın av esnasında gırtlğından yaralanması üzerine, saray tabipleri Kurçan Aka (ö.?) ve Cerrah Ebu'l-İzz (ö.?), yaranın deşilerek tedavi edilmesine karşı çıkmışlardır. Ancak Nasîrüddin Tûsî, yaranın cerrahi müdahale ile deşilmesinin zorunlu olduğunu, aksi takdirde Abaka Han'ın iyileşmesinin mümkün olmadığını savunmuştur (Reşîdüddin Fazlullâh 2013: 108). Tûsî'nin yönlendirmesiyle gerçekleştirilen cerrahi operasyon sonucunda Abaka Han sağlığına kavuşmuştur. Nasîrüddin Tûsî'nin tıp alanındaki yetkinliği, çok yönlü bir bilgin olarak onun sadece matematik, astronomi ve felsefe alanlarında değil, aynı zamanda tıp alanında da önemli bir otorite olduğunu göstermektedir. Hem teorik bilgisi hem de pratik uygulamalarıyla, döneminin tıp pratiğine önemli katkılarda bulunmuş ve bu alandaki ustalığı, onun İslam dünyasında ve ötesinde saygın bir bilim insanı olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Nasîrüddin Tûsî, 1274 yılına kadar Merâğa'da ikamet etmiş ve bilimsel çalışmalarını bu merkezde sürdürmüştür. Ancak, belirtilmeyen bir nedenle, çok sayıda öğrencisi ve takipçisiyle birlikte Merâğa'dan ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta kısa bir süre geçirdikten sonra vefat etmiştir (İbn Kesîr, 1995: (XIII)382; Abû'l Farac, 2000: (II)593; Reşîdüddin Fazlullâh, 2013:71; Kâtip Çelebi, 2007: 315; Şirinov, 2012: (41)445; Brockelmann, 1992: (III)207; Yuvalı, 2019: 132-133).

2.1.1. Tensûh-nâme-yi İlhanî

Nasîrüddin Tûsî'nin tıp tarihindeki önemli eserlerinden biri olan *Tensûh-nâme-yi İlhanî* diğer adıyla *Cevâhîrnâme*, Takî Muderris-i Rezevî tarafından Tahran'da neşredilmiştir. Eserin Farsça nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'nda 03605-001 ve 03612 numaralarıyla, Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Koleksiyonu'nda 01988-001 numarasıyla, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda 02044-003 numarasıyla ve Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa Koleksiyonu'nda 00862-003 numarasıyla kayıtlıdır. Müellif, eserini dört ana bölüm halinde yapılandırmıştır. Eserin başlangıç kısmı, bir takdim yazısı niteliği taşımaktadır. Eserin birinci bölümünde madenler ve minerallerin genel özelliklerine dair bir inceleme sunulmaktadır (Nasîrüddin Tûsî, 1348: 3-25). İkinci bölümünde, yakut, elmas, zümrüt, lal, firuze, inci ve akik gibi kıymetli taşların doğal oluşumu, türleri, değerleri ve nitelikleri detaylı bir şekilde incelenmektedir (Nasîrüddin Tûsî, 1348: 27-199). Üçüncü bölümde, kükürt, cıva, altın, gümüş, demir, bakır, kalay ve kurşun gibi madenlerin doğal yatakları ve jeolojik özellikleri kapsamlı bir şekilde açıklanmaktadır. Dördüncü bölümünde ise metal alaşımları (fildişi, balık dişi vb.) ile misk, ud, kafur, safran, ladin gibi aromatik maddelerin nitelikleri ve özellikleri hakkında bilgi sunulmaktadır (Nasîrüddin Tûsî, 1348: 244-304).

Tensûh-nâme-yi İlhanî, görünüşte madenler ve cevherler üzerine bir eser olarak değerlendirilse de tıp tarihi açısından son derece kıymetli bilgiler içermektedir. Özellikle, kükürt, cıva ve altın gibi madenlerin tedavi amaçlı kullanımı ile safran ve misk gibi aromatik bitkilerin ilaç yapımındaki rolleri, eserin tıp alanındaki önemini vurgulamaktadır. Eser, dönemin tıbbi uygulamaları ve ilaç hazırlama teknikleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca, madenlerin ve aromatik maddelerin tıbbi kullanımları üzerine yapılan araştırmalara da ışık tutmaktadır.

2.2. Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/ 1318)

Reşîdüddin Fazlullâh, asıl adıyla Ebû'l-Hayr (Ebû'l-Fazl) Hâce Reşîdüddin Fazlullâh b. İmâdüddevele Ebû'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî'dir. Tebriz'in önde gelen şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen, yaşamına dair kesin bilgiler, eserlerinin kapsamına kıyasla sınırlıdır. Doğum tarihi konusunda kaynaklar arasında farklılıklar bulunmaktadır; 1247, 1248 ve 1250 yılları muhtemel doğum tarihleri olarak belirtilmektedir (Spuler, 2011: 271; Azzouna, 2014: 187; Abbasnejad, et. al. 2012: 1827-28; Shinno, 2016: 27; Brack, 2020: 217-218; Togan, 1964: (9)706; Walbridge, 1983: 31; Respass, 2020: 157; Dıraman, 2007: 104). Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Hemedan şehrinde Yahudi bir eczacının oğlu olarak dünyaya gelmiştir (Walbridge, 1983: 27). Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin gençlik dönemi hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Reşîdüddin-i Tabib, yani diğer adıyla Fazlullâh, çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Devlet adamlığı görevlerinin yanı sıra, tıp, tarih ve felsefe alanlarında da önemli katkılar sağlamıştır (Örs, 1992: 83). Reşîdüddin Fazlullâh, ilk tıp eğitimini ailesinden almıştır (Kamola, 2013: 111); babası İmâdü'd-devle Ebû'l-Hayr, büyükbabası Muvaffaki'd-devle ve babasının amcası Reisü'd-devle, Nasîrüddin Tûsî ile birlikte İsmâîlîlerin Alamut'taki sarayında hekim olarak görev yapmışlardır. Nasîrüddin Tûsî ve Reşîdüddin'in ailesi, İsmâîlî reisi Hürşah'ın yanından ayrılarak Hülâgû Han'a sığınmışlardır. Ailesi Hülâgû'ya teslim olduğunda Fazlullâh dokuz yaşındadır. Ailesi, İran'ın batısındaki Nasîrüddin Tûsî'nin kurduğu Merâğa'ya yerleşmiş, babası ve dedesi burada hekimlik görevinde bulunmuşlardır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013: 21-25; Aksarayî, 1999: 47; Kamola, 2013: 106; Namdari, et. al. 2015: 119; Brack, 2020: 218; Rypka, 1968: 623-625; Mazlumi, 2018: 10).

Reşîdüddin Fazlullâh, İlhanlı Devleti'nde Abaka Han'ın hükümdarlığı döneminde (1265-1282) sarayda hekim olarak görev yapmıştır. Daha sonra Argun Han döneminde (1284-1291) saraydaki konumunu ve itibarını daha da güçlendirmiştir. Bu süreçte, tıbbi bilgisi ve yetenekleri sayesinde sarayda önemli bir pozisyon elde etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013: VI; Namdari, et. al. 2015: 120-121; Abbasnejad, et. al. 2012: 1827; Kamola, 2013: 112; Bahrani, 2019: 38; Mazlumi, 2018: 11; Walbridge, 1983: 27; Browne, 1920: 103). Reşîdüddin Fazlullâh, Argun Han döneminde Hindistan'da bulunan şifalı bitkileri toplamakla görevlendirilmiştir. Bu seyahat sırasında, hekim Kutbüddîn-i Şîrâzî'ye yazdığı mektupta, Hindistan'da birçok hastalığın tedavisine yönelik ilaç terkip ve yapımı konusunda değerli bilgiler edindiğini belirtmiştir (Browne, 1920: 105). Reşîdüddin Fazlullâh, Prens Hüdabendi'nin doğumunda hekim olarak görev almıştır (Kamola, 2013: 113; Hoffmann, 1995: 288). Gazan Han döneminde, 1298 yılında Sa'deddin-i Sâvecî ile birlikte vezirlik görevine getirilmiştir. Gazan Han'ın 1300 ve 1303 yıllarında düzenlediği Suriye seferlerine de katılmıştır. Ardından, Gazan Han'ın inşa ettirdiği Şenb-i Gazan Külliyesi'nin yöneticiliğine atanmış ve daha sonra Reb'i Reşîdî Külliyesi'ni kurmuştur. Reşîdüddin Fazlullâh, Gazan Han'ın hem yakın arkadaşı ve danışmanı, hem de hekimi ve aşçısı olarak hizmet vermiştir (Kamola, 2013: 122; Prazniak, 2019: 38-40; Shinno, 2019: 27; Mazlumi, 2018: 11; Browne, 1920: 103). Reşîdüddin Fazlullâh, Olcaytu Han döneminde de Gazan Han zamanında elde ettiği saygı ve ayrıcalıkları korumuş, İlhanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerindeki mal varlıklarını ve zenginliğini muhafaza etmiştir. Ayrıca, devlete ait birçok önemli şehri, on dört oğlundan sekizi aracılığıyla yönetme yetkisine sahip olmuştur (Azzouna, 2014: 122; Respass, 2020: 159). Reşîdüddin, bu sayede uzun süre boyunca yüksek statüsünü ve nüfuzunu korumayı başarmıştır. Ancak, bu güçlü konumu, Sa'deddin-i Sâvecî ile aralarının açılmasına neden olmuştur. 1312 yılında Sa'deddin-i Sâvecî, usulsüzlük iddialarıyla idam edilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013: (Ön söz); Brack, 2020: 219; Walbridge, 1983: 27-28; Dıraman, 2007: 104; Günaltay, 1991: 267-268). Sa'deddin-i Sâvecî'nin ölümünden sonra Reşîdüddin, vezirlik görevini Tâceddin Ali Şah Gîlânî (ö. 718/1318) ile birlikte yürütmüştür. Fakat kısa bir süre sonra bu defa Ali Şah ile de anlaşmazlığa düşmüştür. Vezir Ali Şah, İlhanlı hazinesindeki eksiklikleri, Reşîdüddin ve çevresindeki kişilerin yolsuzluk ve hırsızlık eylemlerine bağlamıştır. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Sultan Olcaytu, Reşîdüddin Fazlullâh'ın idamına karar vermiştir. Bilinmeyen bir nedenle Ali Şah'ın yoğun çabaları sonucunda Reşîdüddin'in idam kararı geri alınmıştır. Bunun üzerine Reşîdüddin, durumun ciddiyetini kavrayarak hazineye önemli miktarda para aktarmıştır. Ancak, idam kararı verilmiş olması vezirin nüfuzunu zayıflatmış ve eski gücünü kaybetmesine yol açmıştır. Reşîdüddin Fazlullâh, kendisine yönelik bir saldırının ardından, Olcaytu Han'ın son dönemlerinde Emir Çoban'ın himayesi altına girmiştir. Aynı dönemde, Olcaytu Han da uzun süren bir hastalığın ardından vefat etmiştir (Örs, 1992: 247-249; Elgood, 1951: 314; Işık, 2012: 61-62).

Ebû Saîd Bahadır Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte güç dengeleri değişmiş ve tüm nüfuz Emir Çoban'ın eline geçmiştir. Bu durum, Tâceddin Ali Şah'ı oldukça rahatsız etmiştir. Geçmişte yaptığı entrikalar nedeniyle aynı akıbetin kendisini de bulacağından endişelenen Ali Şah, Reşîdüddin Fazlullâh'tan kurtulma düşüncesine kapılmıştır. Saltanatın değişmesiyle Ali Şah'ın eski gücünün azaldığını fark eden Ziyâü'l-Mülk, Hoca İzzeddin Kûhedî ve Hoca Alaeddin Hindû gibi bazı kişiler, Reşîdüddin'e gelerek, Ali Şah'ı ortadan kaldıracabileceklerini söylemişlerdir. Ancak Reşîdüddin Fazlullâh, bu teklifi reddetmiştir. Bekledikleri desteği bulamayan Ziyâü'l-Mülk ve arkadaşları, taraf değiştirerek Ali Şah'a gitmişler ve Reşîdüddin Fazlullâh aleyhinde konuşmaya başlamışlardır. Dağıttığı rüşvetler sayesinde emirleri Reşîdüddin Fazlullâh aleyhine kışkırtmayı başarmıştır. Bu durum, Reşîdüddin'in gücünün zayıflamasına ve konumunun tehlikeye girmesine neden olmuştur. Ali Şah ve yandaşlarının kışkırtmaları başarılı olmuş ve Emir Çoban'ın önemli adamlarından Ebubekir Ağa da Reşîdüddin Fazlullâh aleyhine dönmüştür. Bu durum Emir Çoban'ı da etkilemiş ve Reşîdüddin divandan uzaklaştırılmıştır. Ancak kısa süre sonra tecrübeli vezirin divanda bulunmasının ne kadar gerekli olduğu anlaşılmış ve Emir Çoban, Reşîdüddin'i görevden aldığına pişman olmuştur. Reşîdüddin Fazlullâh'ı tekrar göreve çağırmak zorunda kalmış, fakat Reşîdüddin Fazlullâh bu görevi reddetmiştir. Emir Çoban ısrar etmiş ve bu mesele sonuçlanana kadar evinde dinlenmesini istemiştir. Ali Şah ve yandaşları, Reşîdüddin Fazlullâh'ın tekrar vezir olarak atanma ihtimalini duyunca telaşlanmışlardır. Sultan Olcaytu'nun özel tabibini de işin içine katarak Reşîdüddin Fazlullâh'ın Sultan Olcaytu'yu zehirlediği söylentisini yaymışlar ve başarılı olmuşlardır. Söylentilere inanan Ebû Saîd Bahadır Han, Reşîdüddin Fazlullâh'ı Sultaniye şehrine çağırarak sorgulatmıştır. Ali Şah ve yandaşlarının etkisi ve Olcaytu Han'ın özel tabibi Celâleddin b. Harran'ın da Reşîdüddin Fazlullâh aleyhinde şahitlik yapmasıyla, Fazlullâh suçlu bulunmuş ve oğlu İbrahim ile birlikte 1318 yılında idam edilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013: VI; Namdari et. al., 2015: 120-121; Azzouna, 2014: 187; Abbasnejad et. al., 2012: 1828-29; Kamola, 2013: 1; Brack, 2020: 219-220; Mazlumi, 2018: s.12; Walbridge, 1983: 27-28; Browne, 1920: 104; Elgood, 1951: 309-310).

2.2.1. Tansûknâme-i İlhanî der Fünûn-ı 'Ulûm-ı Hitâ'î

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin Mâhmud Gâzân Han'ın emriyle tercüme ettiği *Tansûknâme-i İlhanî der Fünûn-ı 'Ulûm-ı Hitâ'î* adlı eser, Çinli âlim Wang-shu-ho'ya ait olup, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'nda 3596 numarada kayıtlıdır. Tıp ve eczacılık başta olmak üzere dört bölümden oluşan bu eser, Asya, Hitay ve Çin'de uygulanan dağlama tedavisi hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır (Nasr, 1350 hş. s. 307; Özgüdenli, 2008: XXXV, s. 19-21). Eser, Çin ve Orta Asya tıbbında hastalıkların teşhisinde kullanılan nabız muayenesi ile ayın ve mevsimlerin vücuda etkilerini de ele almaktadır. Reşîdüddin tarafından yazılan eserin giriş bölümü, Abdülbaki Gölpinarlı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Tansûknâme*'nin dağlama kısmında, dağlama işleminden önce uyulması gereken kurallar, hangi hastalıklarda dağlama uygulanacağı, hastalığın hangi aşamasında dağlamaya başvurulması gerektiği ve dağlamanın hangi bölgelere yapılacağı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Çin'de tarihin en eski el yazması olarak bilinen bu eserin günümüze sadece giriş bölümü ve dağlama bölümü ulaşmıştır (Reşîdüddin Fazlullâh, 1939: 3-9).

2.2.2. Vakıfnâme-i Reb'î Reşîdî

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî tarafından 1309 Ağustos'unda kaleme alınan *Vakıfnâme-i Reb'î Reşîdî*, 1314 Şubat-Mart ve 1316 Ekim-Kasım tarihlerinde yapılan eklemelerle günümüze ulaşmıştır. Bir ilim merkezi olarak inşa edilen Reb'î Reşîdî, yirmi dört kervansaray, otuz bin ev, bin beş yüz dükkân, hamam, dokuma atölyesi, darphane, kâğıt yapım atölyesi, bağ, değirmen, boyahane ve çeşitli atölyeleri içermektedir. Külliye kütüphane, konukevi, mescitler, sanat atölyesi, medreseler, dârü'l-eytâm ve dârüşşifâ gibi yapılar bulunmaktaydı. Bu hayır kurumlarının giderleri, Reşîdüddin Fazlullâh'ın ülke genelindeki mülklerinden karşılanıyordu. Külliye'nin dârüşşifâ bölümünde, müteveli, müşrif, müteveli yardımcısı ve nâzır gibi idareciler görev yaparken, tıbbi kadroda baştabip, tabip, cerrah, kehhâl ve eczacılar çalışmaktaydı. Hizmetli kadrosunda ise ferrâş, چراغcı, saka, hâzin, aşçı, imam, külhancı ve tellak gibi personeller bulunmaktaydı. Vakıfnâme, bu personellerin maaşlarını ve dârüşşifâ'nın işleyişini düzenleyen bir belgedir (Reşîdüddin Fazlullâh, 1350).

2.2.3. Beyânü'l-Hakâik

Reşîdüddin'in İslâm teolojisi, felsefesi, tıp ve doğa bilimleri üzerine derlediği eserlerinden biri olan *Beyânü'l-Hakâik*, yirmi risaleden oluşmaktadır. Eser, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa koleksiyonu 834 numarada kayıtlıdır. Bu risalelerde Reşîdüddin, dönemin âlimlerinin

tartışmalarını kaydetmiş ve bunlara kendi görüşleriyle cevaplar vermiştir. *Beyânü 'l-Hakâik*' in on birinci risalesi, tıp tarihiyle ilgili olup çiçek ve kızamık hastalıkları üzerine yazılmıştır. Bu risalede, çiçek ve kızamık hastalıkları üzerine yapılan çalışmalar, genellikle Ebû Bekir Râzî, Sâbit b. Kurre ile Yunan ve Süryani otoritelerinin eserlerine dayandırılmaktadır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2016).

2.2.4. Âsâr-ı Ahyâ

Reşîdüddin Fazlullâh, tarımın geliştirilmesine büyük önem vermiş ve bu alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Botanik üzerine kaleme aldığı *Âsâr-ı Ahyâ* adlı eseri, bu çabalarının en önemli örneklerinden biridir. Eserin giriş bölümünde, İslam dünyasındaki tarım teknolojisi hakkında kapsamlı bilgiler sunulurken, Roma, İran ve Endülüs tarımına dair detaylı incelemelere de yer verilmektedir. Reşîdüddin'in coğrafi ve tarımsal birikimi, eserin her bölümünde kendini göstermektedir. Altı bölümden oluşan bu eser, dönemin tarım uygulamaları, bitki türleri ve coğrafi koşulları hakkında zengin bilgiler içermektedir. *Âsâr-ı Ahyâ*, sadece bir botanik eseri olmanın ötesinde, dönemin tarım teknolojisi ve coğrafi bilgisine ışık tutan önemli bir kaynaktır (Reşîdüddin Fazlullâh, 1368).

Reşîdüddin Fazlullâh, *Âsâr-ı Ahyâ* adlı eserinde, farklı coğrafyalarda yetişen bitki türlerinin İran'da da yetiştirilebileceğini vurgulamış ve kendisine getirilen çeşitli bitkilerin özelliklerinden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Eserin son bölümünde, daha önce bölgede bilinmeyen zambak çiçeğinin Suriye üzerinden Mardin'e, oradan da Tebriz ve Sultâniyye'ye ulaştığını ifade etmiştir. Zambak yağının faydalarına dikkat çeken Reşîdüddin Fazlullâh, İlhanlı topraklarında zambak bitkisinin yokluğunda yasemin yağının zorunlu olarak kullanıldığını belirtmiştir. Anadolu'dan getirttiği zambak bitkisinin üretimini Tebriz ve Sultâniyye'de başarıyla gerçekleştirmiştir. Zambak çiçeğinin kendine özgü beyaz rengi, hoş kokusu, büyük ve uzun yapısı, küçük yeşil sapı ve tohumlu başağının sarımsak görünümü gibi karakteristik özelliklerini ayrıntılı olarak tarif etmiştir. Bu bilgiler, Reşîdüddin Fazlullâh'ın botanik alanındaki derin bilgisini ve bitki yetiştirme konusundaki yenilikçi yaklaşımını ortaya koymaktadır (Reşîdüddin Fazlullâh, 1368: 204-205).

2.2.5. Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî

Reşîdüddin Fazlullâh Hemedânî'nin oğullarına ve devlet adamlarına yazdığı elli dört mektuptan oluşan bu eser, dönemin sosyal, ekonomik ve tıbbi hayatına ışık tutan önemli bir kaynaktır. Mektupların sekizi doğrudan tıp alanıyla ilgili olup, Anadolu'nun siyasi ve ekonomik durumuna dair değerli bilgiler içermektedir. Dârüşşifâların mali durumu, ilaç temini ve hekim atamaları gibi konuların ele alındığı bu mektuplar, dönemin sağlık sistemine dair önemli bulgular sunmaktadır. Eser, 1947'de Muhammed Şafî' ve 1979'da Muhammed Takî Dânişpejûh tarafından yayımlanmıştır (Reşîdüddin Fazlullâh, 1358/1979). Ayrıca, tıpla ilgili sekiz mektup, Edward G. Browne tarafından *Arabian Medicine* adıyla 1916 ve 1920 yıllarında İngilizceye çevrilerek batı dünyasına da tanıtılmıştır (Browne, 1920). Bu çeviri, İslâm tıbbının batıdaki yankılarını göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç

Moğol istilasının getirdiği ilk yıkıcı etkiler, İslam dünyasında bilimsel faaliyetlerin kısa süreli bir duraksamasına yol açmış olsa da İlhanlılar Devleti'nin bu tahribatın ötesine geçerek bilim ve kültürde, özellikle de tıp alanında önemli bir canlanma dönemi başlattığı açıktır. Bu dönem, yalnızca savaşın izlerini taşımakla kalmamış, aynı zamanda sosyal, kültürel ve bilimsel alanda dikkate değer değişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. İlhanlı hanlarının bilim insanlarını himaye etme politikası, bu canlanmanın anahtar faktörlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

İlhanlılar döneminde tıp eğitiminin sistematik ve kapsamlı yapısı, tıp alanındaki gelişmelerin yanı sıra, bilimin interdisipliner doğasının da bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabiplerin yalnızca tıp ilmiyle sınırlı kalmayıp, mantık, doğa bilimleri, geometri, astronomi, astroloji, müzik ve aritmetik gibi geniş bir bilgi yelpazesine sahip olmaları, modern tıp eğitiminin temel ilkeleriyle benzerlik göstermektedir. Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin "*Beyânü 'l-hâce*" adlı eseri, bu çok yönlü eğitim anlayışının somut bir örneği olup, bilimin parçalı değil, bütüncül bir yaklaşımla ele alındığını ve farklı alanların birbirleriyle etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tabiplerin mesleki yeterliliklerinin yanı sıra dindarlık, doğruluk, insaf ve güler yüzlülük gibi ahlaki niteliklere sahip olmalarının vurgulanması, o dönemde tıp etiğinin önemini ve hekim-hasta ilişkisini güven temeline dayandıran bir anlayışın

varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sadece bilgi aktarımına odaklanan bir eğitim anlayışından ziyade, karakter gelişimini de hedefleyen bütüncül bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir.

Dönemin önde gelen tabiplerinden Nasîrüddin Tûsî ve Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, İlhanlı tıbbının ulaştığı zirveyi gözler önüne sermektedir. Matematik ve astronomi alanlarındaki dehasıyla tanınan Nasîrüddin Tûsî, Hülâgû Han ve Abaka Han üzerinde gerçekleştirdiği başarılı cerrahi müdahalelerle, teorik bilgi ve pratik cerrahi becerilerin birleşimini temsil etmektedir. “*Tensûh-nâme-yi İlhanî*” adlı eseri, madenlerin ve aromatik maddelerin tıbbi kullanımlarını inceleyerek o dönemdeki eczacılık ve farmakoloji bilgisinin derinliğini ortaya koymaktadır. Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ise çok yönlü kişiliğiyle dikkat çekmektedir; “*Tansûknâme-i İlhanî der Fünûn-ı ‘Ulûm-ı Hitâ’î*” adlı eseri, Çin tıbbının tedavi yöntemlerini (özellikle dağlama ve nabız muayenesi) İslam dünyasına tanıtarak, İlhanlıların kültürel alışverişi açık olduklarını ve farklı medeniyetlerin bilgi birikimini kendi bünyelerine katma çabalarını göstermektedir. Bu durum, o dönemde küresel bilgi ağlarının varlığını ve bilimsel gelişimin coğrafi sınırları aştığını kanıtlamaktadır. “*Vakıfnâme-i Reb’i Reşîdî*” belgesi, Reb’i Reşîdî Külliyesi gibi kurumsal sağlık ve eğitim yapılarının organize yapısını ve kapsamlı personel kadrosuyla işleyişini gözler önüne sermekte, İlhanlıların bilimsel araştırmalara ve sağlık hizmetlerinin kurumsallaşmasına verdikleri önemi vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, İlhanlılar dönemi, Moğol istilasının yarattığı yıkıma rağmen, bilimsel bilginin korunup geliştirildiği ve yeni sentezlerin ortaya konulduğu bir yeniden doğuş dönemi olarak değerlendirilmelidir. Nasîrüddin Tûsî ve Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî gibi önde gelen bilim insanları hem teorik hem de pratik alanlarda tıp bilimine yaptıkları katkılarla, bu dönemin İslam tıbbının altın çağlarından biri olarak anılmasına zemin hazırlamışlardır. Bu bağlamda, İlhanlıların tıp alanındaki başarılarının, yalnızca bireysel yeteneklere değil, aynı zamanda kurumsal destek, kapsamlı eğitim anlayışı ve disiplinlerarası yaklaşıma dayandığı sonucuna varmak mümkündür.

Kaynakça

- ABBASNEJAD, Feridoon, Mohammadali M. Shoja, vd., (2012), “Rabi Rashidi (Rashidi Quarters): a late thirteen to early fourteenth century Middle Eastern Medical School”, *Child’s Nervous System*, 20, s. 1823-1830.
- ABÛ’L-FARAC (2000), *Abû’l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara.
- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud (1999), *Müsâmeretül-Ahbâr*, Nşr. Osman Turan, TTK Yayınları, Ankara.
- ALLSEN, Thomas T. (2001), *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge, U.K.
- AZZOUNA, Nourane Ben (2014), “Rashîd al-Dîn Faḍl Allâh al-Hamadhânî’s Manuscript Production Project in Tabriz Reconsidered”, Ed. Judith Pfeiffer, Vol., Brill, Lieden Boston, 187-201.
- BAHRANÎ, Morteza (2019), “The Educational and Administrative Structure of Rabe’ Rashidi as a Complex for Perfection Seeking (Istikmal)”, *Socio-Spatial Studies*, 3(6), Iran, 30-39.
- BAUSANÎ, Aleksandro (1968), “Religion Under the Mongols”, V, The Saljuq and Mongol Periods, *CHIR*, Cambridge, 538-539.
- BİRAN, Michal (2013), “The Mongol Empire in World History: The State of the Field”, *History Compass*, 11/11, 1021-1033.
- BLAÏR, Sheila S. (2014), “Tabriz: International Entrepôt under the Mongols”, Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th- 15th Century Tabriz, Ed. Judith Pfeiffer, Brill Leiden Boston, 321-356.
- BRACK, Jonathan (2020), “Rashîdal-Dîn: Buddhism in İran and the Mongol Silk Roads”, Along the Silk Roads in Mongol Eurasia, Ed. Michal Biran, Jonathan Brack, and Francasca Fiaschetti, California, 217-218.
- BROCKELMANN, Carl (1997), *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara.
- BROCKELMANN, Carl (2007), “Cürcânî”, *İA*, C. III, İstanbul, 247.

- BROWNE, Edward G. (1921), *Arabian Medicine*, University of Cambridge Press, New York.
- ELGOOD, Cyril (1951), *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DAYI, Özkan (2024), “İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (63), 1-14.
- DEMİRKOL, Murat (2012), “Nasîreddin Tûsî’nin Bilim ve Felsefedeki Yeri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (4), 38-57.
- DIRAMAN, Harun (2007), “İlhanlı Devleti Veziri Reşîdüddin Fazlullâh Hemedani (1248-1318)’nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi”, *Sosyoloji Dergisi*, 15(2), 101-116.
- ERDEM, İlhan (1999-2000), “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(31), 1-35.
- GÜNALTAY, Şemsettin (1991), *İslâm Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler-*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul.
- HOFFMANN, Birgitt (1995), “Rasiduddin Fadlallah as the Perfect Organizer the case of the Endowment Slaves and Gardens of the Rabi Rashidi”, in *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies Held in Bamberg, the Societas Iranologica Europaea*, Ed. Bert G. Fragner, Oriente, 288-296.
- İŞİK, Abdülcelil (2012), *Hafız Ebru’nun Zeyl-i Cami’üt -Tevârih-i Reşîdî’sinde Sultan Olcaytu ve Ebû Sa’îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İBN KESİR, (1995), *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C. XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- KAMOLA, Stefan T. (2013), (Rashîd al-Dîn and the making of history in Mongol Iran), (A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy), University of Washington.
- KÂTİP ÇELEBİ, (2007), *Keşfü’z-Zunûn An Esâmi’l- Kütûbi Ve’l- Fûnûn*, Arapçadan trc. Rüştü Balcı, C.1-5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- LANE, George (2003), *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge Curzon Taylor & Francis Group, Newyork.
- MAZLUMİ, Farbod (2018), *Cami’ü’t-Tevarih’te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- NASR, S. Hüseyin (1350 hş.), *Mecmu’a-i Hitâbehâ-yi Tahkîkî Derbâre-i Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî*, İntişârâtî Dânişgâh-i Tahrân.
- NAMDARİ, Mostafa Monfared, Keshvad Siahpour, seyzed Ali Reza Golshani (2015), “Rashid al-Din Fadlallah Hamedani (1247-1318/648-718) was Wisier and Historian or Physician?”, *Research on History of Medicine*, 4 (3), İran, 117-128.
- ÖRS, Derya (1992), *Tarih-i Olcaytu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖZEL, Esra (2025), *İlhanlılar Döneminde Tıp Bilimi (Kurumlar ve Tedavi Usulleri)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ÖZGÜDENLİ, O. Gazi (2008), “Reşîdüddin Fazlullah-i Hemedânî”, *DİA*, C. 37, İstanbul, 19-21.
- ÖZTUNA, Yılmaz (2005), *Devletler ve Hanedanlar, İslâm Devletleri Tarihi*, C. IX, Ankara.
- POW, Stephen (2013), “Gout of Khans: Disease, Treatments, and Medical Philosophy in The Mongol Empire”, The Proceedings of the 22nd Annual History of Medicine Conference, University of Calgary, 204-231.
- PRAZNIK, Roxan (2019), *Sudden Appearances the Mongol Turn in Commerce*, University of Hawaii Press, Hawaii.

- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (2013), *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, A. Hesamipour Khelejanî, TTK Yay., Ankara.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (1350), *Vakıfnâme-i Reb'i Reşîdî*, Nşr. Müctebâ Minovî ve İrec Afşâr, Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Âsâr-ı Milli, Tahran.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (2016), *Beyânü'l-hakâik içinde*, Nşr. Judith Pfeiffer, İstanbul.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (1368), *Âsâr-ı ahyâ*, Neşr. Menûçehr Sutûde-İrec Afşâr, Tahran.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (1358/1979), *Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî*, (Muhammed Takî Dânişpejûh), İntişârât-ı Kütübhanê-i Merkezî, 1358/1979.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, Hemedanî (1939), *Tansûkname-i İlhan Der Fünunu Ulûmu Hatai Mukaddimesi*, Çev. Abdulkadir Gölpınarlı, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul.
- RESPESS, Amanda (2020), "The Abode of Water: Shipwreck Evidence and the Maritime Circulation of Medicine Between Iran and China in the 9th Through 14th Centuries", (Anthropology and History in the University of Michigan), Michigan.
- RYPKA, J. (1968), Poets and Prose Writers of the Late Saljua and Mongol Periods", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Cambridge, 623-625.
- SALİBA, George (2006), "Horoscopes and Planetary Theory: Ilkhanid Patronage of Astronomers", Beyond the Legacy of Genghis Khan, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden-Boston.
- SHAMEL, Abbas Ali (2017) "Nasiruddin Tusi ve 13. Yüzyıldaki Sosyo-Politik Rolü", *Eskiye*, (35), 155.
- SHİNNÖ, Reiko (2016), *The Politics of Chinese Medicine under Mongol Rule*, Routledge Press, New York.
- SPULER, Bertold (2011), *İran Moğolları*, Çev. Cemal köprülü, TTK Yayınları, Ankara.
- KUTBUDDİN-İ ŞÎRÂZÎ (1422/2001), *Beyânü'l-hâce ile't-tıbbi ve'l-etıbbâ ve vesâyâhüm*, Thk. Muhammed Fuâd ez-Zâkirî, Merkezü Zâyed li't-Türâs ve't-Târîh.
- ŞİRİNOV, Agil (2012), "Nasîrüddin Tûsî", *DİA*, C. 41, İstanbul, 437-442.
- TAŞTAN, A. Vahap (2001), "Nasîreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(11),1-13.
- TOGAN, Zeki (1964), "Reşîd-üd-din Tabib", *İA.*, C. 9, İstanbul, 706.
- UYMAN, Seçil (2016), "Ahlakta Değişim ve Gelişim Nasiruddin Tusi Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- WALBRIDGE, John Tuthill (1983), *The Philosophy of Qutb al-Din Shirazi A Study in the Integration of Islamic Philosophy*, (A thesis to The Departman of Near Eastern Languages and Civilisations, doctorate thesis, Harvard University), Cambridge, Massachusetts.
- YUVALI, Abdulkadir (1997), "Moğol Harekatının Anadolu'nun demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, 9/27, 1287-1293.